

Vida Tivadar

Az etnikum kérdése a német kora középkori régészetben 1945 után

Napjainkban, a német korai történet (kb. a Kr. u. 1. évezred) fiatal kutatógenerációjának egyes képviselői az elődök szemére vetik, hogy az etnikum meghatározása tekintetében 1945 után a régészeti kutatásban nem következett be sem tartalmi, sem módszertani változás; az etnikum kérdését lényegében továbbra is a 19. századi romantikus elképzelések továbbélése, a nép–nyelv–(régészeti)kultúra–faj egységének változatlan feltételezése határozza meg.¹ E nézet szerint 1945 után a régészet művelői a semleges „régiségtani” (antikvárius) elemzéshez húzódtak vissza és elkerülve a rasszista mellékhangokat, a „nép” helyett inkább a semlegesebb hangzású „régészeti kultúráról” beszéltek, ám ezeket valójában egymást fedő fogalmakként kezelték. Így a régészeti kultúrát a leletek formai rendszerezése (tipológia), azok időrendjének meghatározása (kronológia) és térképre vitele (elterjedés) segítségével határozták meg. Ennek szellemében továbbra is jellemzőnek vélt, de önkényesen kiválasztott régészeti tárgyakkal azonosították egy nép kultúráját (*Kulturraum*, *Kulturprovinz*) és határozták meg a nép szállásterületét, vagyis magát a népet is (*Volk*).

Miközben a történettudomány, a szociológia, az etnológia „etnosz-fogalma” a 20. század második felében új kutatások és elsősorban a 60-as évek tudományos és kulturális „forradalma” következtében jelentősen átalakult, az elavult etnikus szemlélet makacs továbbélése azt bizonyítja, hogy a német kora középkori régészetben a kutatási szempontok és a leletanyag bővülése ellenére sem (vagy csak részben) ment végbe paradigmaváltás.

E súlyos vádak azonban csak részben igazak, ezért a német tudományos műhelyekben manapság irigylésre méltó vita bontakozik ki, amely – annak ellenére, hogy megterheli a generációk közötti kapcsolatot – tekintélytisztelet nélküli megszólalásra készíti mindkét tábor képviselőit. E vitából aligha vonhatja ki bárki is magát, hiszen a hagyományos leletanyag feldolgozásához mindmáig szorosan hozzátartozott a kulturális és az etnikus értelmezés. Legalábbis eddig úgy hittük, ezért e vita a több szálon is érintkező német és magyar korai történeti régészeti kutatások miatt számunkra sem érdektelen.

ELŐZMÉNYEK

Az etnikum meghatározásának kérdése az 1945 előtti német ős- és korai történeti és régészeti kutatásokban központi szerepet kapott és a régészet hivatalos képviselői

¹ Veit 1989: 35–56; Jentgens 2001: 118; Brather 2004.

részéről nem volt, nem lehetett mentes politikai felhangoktól. A korabeli tudományos és laikus közvélemény Gustav Kossina munkássága² alapján a régészetet mint „kiemelkedő nemzeti tudományt” (*eine hervorragende nationale Wissenschaft*) tartotta számon, amely a régészeti leletanyag alapján a korai történet népeinek, elsősorban a germánok leletanyagának, anyagi kultúrájának, korábbi szállásterületének kutatását és meghatározását tűzte ki feladatául.³ A régészetet nehéz feladat elé állították, mert ásatásokkal vagy a régészeti leletanyag elemzésével kellett bebizonyítani a germánok jelenlétét Európa különböző területein (*deutsche Volks- und Kulturboden*). A Gustav Kossina által alkalmazott, a nép–nyelv–kultúra–faj egységét feltételező – saját korában, a 20. század elején még innovatívnak tekinthető – „településrégészeti módszer” alapján két terület régészeti leletanyaga között megállapítható azonosságok alapján népi kapcsolatokra, népmozgásokra következtettek. Ilyen módon a régészet napi politikai célok kiszolgálója lett, hiszen eredményeit a „történeti jog” megalapozására használták a területi igények megfogalmazása során (*Restgermanentum*). Sőt a régészetre még ennél is több, terhes és kínos feladat hárult: be kellett bizonyítani a germánok magasabb rendű kulturális teljesítményét és képességeit a környezetükben élt népekkel pl. a szlávokkal vagy a románizáltakkal szemben (*excellencia Germanorum*).⁴

Természetesen voltak tudósok, akik felemelték szavukat a régészet átpolitizálásával szemben. Gero Merhart von Bernegg 1928-ban lett Marburgban a „deutsche Vorgeschichte” első rendes professzora. Tíz évvel később az a vád érte, hogy nem tekintette az őstörténetet politikus tudománynak,⁵ s mint a szak képviselőjére méltatlan személyt eltávolították. Ernst Wahle, a neves történész még a háború alatt közölte nézeteit az etnikus azonosítás nehézségeiről, de megfogalmazott kételyeit a Kossina-követők (pl. Martin Jahn) heves kritikával illették. A világháború utáni megújulásban a személyes helytállás és az értékmentes tudományos gondolkodás melletti elkötelezett kiállás segítette a politika korrumpáló hatásától megszabaduló régészetet.

A FELEMÁS ÚJRAKEZDÉS KELETEN ÉS NYUGATON

A német kora középkori régészet „megújulása” 1945 után azonban politikai, szervezeti és személyi okok miatt felemásra sikeredett. Németország nyugat-

² „Scharf umgrenzte archäologische Kulturprovinzen decken sich zu allen Zeiten mit ganz bestimmten Völkern oder Völkerstämmen.” (Kossina 1911.)

³ E „településrégészeti” módszer (Formenkarten) fogyatékoságai és ellentmondásai már keletkezése korában megnyilvánultak. Például Pomeránia területén a bronzkori lausitzi kultúrát Gustav Kossina ősgermánnak, a lengyel Józef Kostrezewski ószlávknak tartotta. Az már a kortársakat is elgondolkoltatta, hogy miként vezethetett egy elismert „módszer” két ennyire különböző eredményre, de erről 1945 előtt viták csak szűk szakmai körben folytak.

⁴ Volksdeutsche Forschungsgemeinschaft, Kampfbund für Deutsche Vorgeschichte.

⁵ „Er hat außerdem das Bestreben, die Vorgeschichte als unpolitische Wissenschaft der Geschichtsforschung als politischer Wissenschaft gegenüberzustellen.” (Kossack 1999: 70.)

ti felén (NSZK) a régészet területén olyan mértékű volt a személyi kontinuitás, hogy gyakorlatilag nem számolhatunk a németiséget érintő „kulturális emlékezet” törésével.⁶ Heiko Steuer megállapítása szerint, míg a történészeknél megtörtént a paradigmaváltás, az eltávolodás a „*völkisches Denken*” ideológiájától és létrejött egy módszerei és teóriái tekintetében modern történetírás, addig az ős- és korai történeti régészet kutatóinál mindez elmaradt. A régészek formálisan elsáncolhatták magukat a leletanyag régiség-tani elemzése mögé, látszólag csak leletekkel és kultúrákkal foglalkoztak, etnikus, valamint történeti kérdésfelvetésekkel nem vagy csak visszafogottan álltak elő. E szemléletet az 50–70-es években a folyamatosság megtestesítőinek tekinthető kutatók, iskolateremtő egyetemi professzorok (Herbert Jankuhn, Joachim Werner, Kurt Tackenberg), majd később tanítványaik tartották fenn.⁷ Az etnikai azonosítás e módszerének látens fennmaradását képviselő régész-nemzedék nézeteivel szemben alapvetően új hangok a 90-es évek közepétől, az új utakat kereső, az angolszász elméleti vitákat tanulmányozó kutatógenerációk jelentkezése óta hallhatók.

Németország keleti felén a náci-tilánítás az ismert „baloldali hévvel” folyt, alapos tisztogatással járt együtt és a polgári gondolkodású értelmiségiek teljes szakmai és egzisztenciális tönkretételét, a társadalomból való könyörtelen kirekesztését jelentette. E folyamat általánosnak tekinthető a szovjet megszállási övezetben létrejött kommunista rezsimekben, hiszen számos értékes embert fosztottak meg többnyire érdemtelenül és értelmetlenül a normális emberi élet lehetőségétől. Természetesen a Kelet-Németországban (NDK) tevékenykedett régészeknek sem mindegyike hódolt be a marxista állami ideológiának, ők is a szakmai munka védőbástyája mögé vonultak vissza, ám nézeteik kifejtésére, tudományos irányzatok, iskolák létrehozására nem volt módjuk.⁸ A diktatúra alatt nem a saját törvényszerűségei szerint kibontakozó kelet-német régészettel a továbbiakban itt nem foglalkozunk.

Németország nyugati felén 1945 után ezzel szemben számos olyan társadalomtudós, aki korábban, ugyan nem politikusként, ám mégis közvetlenül is aktív szerepet vállalt a politikát kiszolgáló tudományos életben,⁹ ismét kutatási lehetőséget kapott, többen közülük később a kutatásban vagy az egyetemi életben magas pozíciókat tölthettek be. A tudományos életbe való visszatérés fokozatosan történt, hosszabb rövidebb visszavonulás vagy internálás után. A nagy vérvesztéséget szenvedett Németország nem tudta nélkülözni a politikailag végérvényesen nem kompromittálódott jó szakembereket és lehetőséget adott számukra

⁶ Az állásaikba, egykori pozícióikba visszakerült elit tagjait a „feledés és elhallgatás”, napjainkban sokat elemzett magatartásformái kötötték össze. A korábbi pozícióikba visszatért kutatók képesek voltak magukat vagy kutatásaikat az új helyzethez való retorikus vagy valódi alkalmazkodással hitelessé tenni. (Steuer 2001: 8–14; Fehr 2001: 403.)

⁷ Jentgens 2002: 119.

⁸ Coblenz 2002: 308–341.

⁹ 1945 érthető okokból korszakhatár a német régészetben is, hiszen számos képviselője korábban aktív szerepet vállalt az NSDAP ideológiájának kiszolgálásában, ha nem is mint tag, de mint különböző szervezetek (Reichsbund für Deutsche Vorgeschichte) tagja.

az ország fizikai és szellemi újjáépítésében való részvételre.¹⁰ Az adott helyzetben ez érthető, emberi megoldásnak tekinthető, még ha e kérdésben a hosszú hallgatás után a 90-es években megnyílt vitában a fiatal kutatonemzedék képviselői éles kritikát fogalmaznak is meg. Valójában az értelmiség különös tulajdonsága, amint azt számtalan példa mutatja, hogy nagyobb identitásválság nélkül képes túlélni akár eltérő irányultságú politikai berendezkedéseket is.

A szakmai hírnevet szerzett, nagy tekintélyű, erős egyéniségű kutatók visszatérését a tudományos életbe érthetően bizonyos magyarázkodás vezette be. Jó példa erre az 1945-ben Svájcban menedéket lelt Joachim Werner esete, akit a háború alatt neveztek ki a megszállt strassburgi egyetemre professzornak. Joachim Werner 1946-ban Svájcban megjelentetett tanulmányában (*Zur Lage der Geisteswissenschaften in Hitler-Deutschland*) nem kis elfogultsággal azt hangsúlyozta, hogy a német társadalomtudósok többsége apolitikus magatartást tanúsított 1945 előtt, és csak szaktárgyára, illetve tudományos feladataira koncentrált. Joachim Wernert 1946-ban nevezték ki a müncheni egyetemre Hans Zeiss¹¹ utódjának. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy Joachim Werner sohasem közölt olyan tudományos munkát, amelyet közvetlen politikai célra lehetett volna felhasználni, s a háború alatt írt tanulmányai is szigorúan tudományos keretek között maradtak. A személyi folyamatosság azonban bizonyos mértékig előrevetítette, hogy az ő- és korai történeti régészet alapvető kérdéseire – nyelv, faj, nép, kultúra közötti összefüggések mikéntjére – alapvetően nem új módszerek és kérdésfelvetés segítségével keresték a választ 1945 után.

Az első kritikus hangok és kiútkeresés az 50-es években

1945 után a szakmai körökben lehetővé vált, hogy az „etnikus azonosítás” a továbbiakban ne politikai, hanem tisztán tudományos kérdés legyen. Ekkor felszínre kerülhettek a kossinai nézetekkel szemben korábban megfogalmazott kételemek, s megfigyelhető a „tárgy=etnikum” szemlélettől való eltávolodás. A történetíró Ernst Wahle szerint a régészeti leletanyag nem a népességet, hanem annak „életerejét” (*Lebenskraft*) vagyis alkotóképességét, kultúráját jellemzi.¹² Ugyanakkor megfigyelhető, hogy a kossinai módszert bíráló szerzők mégsem tudtak megszabadulni attól a gondolattól, hogy a régészeti kultúrának és a népességnek valamilyen módon mégiscsak össze kell függenie, s így pl. Rolf Hachmann az

¹⁰ A német régészet a háború alatt számos jeles képviselőjét elveszítette (Walter Veeck, Hans Zeiss, Hermann Stoll), szerencsésebb kortársaik vagy tanítványaik később emlékükkkel, tudományos módszereikkel és nézeteikkel messzemenően közösséget vállaltak.

¹¹ Hans Zeiss szerkesztette a *Volk und Rass* folyóiratot.

¹² „Der archäologische Stoff zeigt demgemäß nicht das Volkstum selbst, sondern seine Lebenskraft.” (Wahle 1941: 132.)

„etnikum=régészeti kultúra” tétellel szemben kifejtett nézetei ellenére, az általa vizsgált mazóviai régészeti kultúrát magabiztosan a gótokkal azonosította.¹³

Egyedül Hans Jürgen Eggers fogalmazta meg, hogy Kossina hibája az alapkérdés téves és kizárólagos feltevésben rejlett. Eggers véleménye szerint Kossina módszere zsákutcába vitte a kutatást, ezért szükséges az alapos forráskritika alkalmazása, az egyes lelettípusok különböző jellegű és értékű bizonyító erejének számbavétele (sírlelet, kincs). Nem elegendő a sírokból származó tárgyak esetében a formai csoportok és azok elterjedésének a vizsgálata, hanem szükséges a temetkezési szokások elemzése is. Ez az árnyaltabb megközelítés érzékelhető a kora császárkori Lübsow-típusú gazdag temetkezések megítélésében is. Eggers felismerte, hogy e nagy területen megtalálható, rangos személyekhez köthető temetkezések különféle germán népek, langobárdok, burgundok, vandálok településterületén a felső társadalmi réteget jelentik, vagyis elsősorban szociológiai és nem etnikus jelenséggel állunk szemben. A kérdést másként feltenni vagy más kérdéseket is feltenni, ebben állt Sebastian Brather szerint Eggers meghatározó jelentőségű módszertani előrelépése.

Ugyanakkor Eggers nem adta fel a történeti értelmezés igényét, ami részben a vizsgálati szempontok bővülését, az árnyaltabb etnikus kép megalkotását eredményezhette: „Az őskor kutatása mint történeti tudomány önmagát adná fel, ha nem tenne újra és újra kísérletet az etnikai jelentés kérdésének megoldására.”¹⁴ Jól tudjuk azonban, hogy a történeti megközelítés nem merülhet ki kizárólag az etnikus természetű problémák tárgyalásában, de részben kiutat jelentett az etnikus értelmezés zsákutcájából.

A régészet ekkor nem rendelkezett egy egységes szempontok alapján körülírt modern „etnosz-fogalommal”, amely megadhatta volna a kutatások alaphangját. Eggers ebben a helyzetben indította el az *Atlas der Urgeschichte* programot, amelyben éppen az egyoldalú etnikus megközelítéssel szemben új lelettípusok és jelenségek összegyűjtésével és térképezésével gazdasági, szociális, politikai kérdések vizsgálatára akarta irányítani a régészek figyelmét. E corpus-jellegű vállalkozás elméleti-módszertani megalapozására hozták létre az *Archaeologica Geographica* (1952–1962) folyóiratot, amelyben a korszak neves kutatói meghatározó elméleti és módszertani tanulmányokat publikálhattak.

A régészetnek tehát új fogalmakra, új kategóriákra lett volna szüksége, mert világossá vált, hogy a népesség egésze nem írható le, nem jellemezhető a pusztai tárgyi anyaggal. Az is világossá vált, hogy a „népi identitás” nem zárt és homogén, hanem változó, akárcsak a kutatók által mesterségesen megkonstruált régészeti kultúra. A háborús nemzedék azonban nem nézett szembe a múlttal, a „feledés és elhallgatás” magatartása akadálya lett a tudományos paradigmaváltásnak. Pedig ugyanekkor az angol kutatásban a korábban Kossinához hasonló nézeteiket megfogalmazó Vere Gordon Childe, hogy mentse az egyre tarthatatlanabb

¹³ Hachmann 1970: 277.

¹⁴ Eggers 1959: 200.

és az etnológusok által már régen feladott „kultúrkörelméletet”, a nép helyett ugyancsak a semlegesebb hangzású régészeti kultúrára összpontosított a kultúra terjedéséről megfogalmazott diffúzionizmus elméletének megalkotása kapcsán.¹⁵ Ám alapvetően ő sem tudott kilépni a „régészeti kultúra = nép” azonosításnak a 19. század teremtette kényszeréből. A német kora középkori régészet sokáig ellenállt az 1962 után Amerikából elindult *New Archaeology* (*Processual Archaeology*) módszerének és kérdésfelvetéseinek, s továbbra is a kultúr csoportok → formai csoportok (→népek) rekonstrukcióját tekintette feladatának.

Új szemléletű történeti és etnoszociológiai kutatások a 60-as években

A német kora középkori régészet számára a változás, a megújulás lehetősége a történettudomány és részben az etnoszociológia¹⁶ felől érkezett. Reinhard Wenskus 1961-ben megjelent alapvető műve történeti, régészeti és etnológiai szempontok bevonásával új etnosz-fogalmat alakított ki.¹⁷ Wenskus kritikai elemzés tárgyává tette a kora középkori etnikumok általa rendszerbe foglalt ismérveit: származási és házasodási közösség, adott területen élő embertípus és faj, a származás tekintetében azonos hagyományok, jogi-, politikai- és települési viszonyok között élők közössége, nyelvi- és kulturális közösség, törzs mint egy nép része. Azt a felfogást képviselte, hogy mindezen történetileg megragadható, látszólag objektív kritériumok önmagukban nem alkalmasak az etnikum meghatározására és csak a szubjektíven értelmezhető etnikus tudathoz való viszonyuk tekintetében alkalmazhatók. A közös származás tudata erős összetartozási érzést eredményezhetett és alapvető jelentősége lehetett egy törzs vagy nép szempontjából, ugyanakkor aligha tárgyiasult közvetlen módon és így régészetileg sem fogható meg (Traditionskern).

A kultúrát meghatározó elemek (szokás, nyelv, viselet, építési-, települési szokások) és az általuk megrajzolható térbeli viszonyok (elterjedés) azonban csak akkor hozhatók összefüggésbe népekkel, ha a korabeli emberek etnikus tudatával való kapcsolatuk kimutatható. Az objektíven leírható kulturális elemek tehát csak a szubjektíven megragadható „mi-tudat”-tal való összefüggésük esetében értelmezhetők etnikus jellemzőként, s mivel e körülmény ritkán és nehezen bizonyítható, itt kiút keletkezett a régészet számára, amit ki is használtak. Wenskus műve történetileg megalapozott, modern etnosz-fogalmat adott a régészet számára, amelyet a kutatás meghatározó egyéniségei az elmúlt évtizedekben követtek és idéztek is, de mindez nem befolyásolta őket a közvetett vagy közvetlen etnikus tartalmú végkövetkeztetések levonásában.

¹⁵ „We assume that such the complex is a material expression of what would to-day be called a 'people'.” (1929)

¹⁶ Mühlmann 1964.

¹⁷ Wenskus 1961.

AZ ETNIKUS KÉRDÉS REHABILITÁCIÓJA

Az 1930–40-es években a német kutatásban konszenzus alakult ki abban a tekintetben, hogy a kora középkori sírok leletanyaga alapvetően alkalmas az egykori népességi viszonyok rekonstruálására. E megállapítást a hasonlóan gondolkodó régészek és történészek törvényszerűséggé emelték, amely továbbélve közvetlen ideológiai nyomás nélkül 1945 után is meghatározta a kutatás témáit. Joachim Werner folytatva elődje, Hans Zeiss munkásságát, új értelmezést fűzött az 5. század második felében Európa szerte megjelent nagy soros temetők kialakulásához, azok régészeti és etnikai alapkérdéseire.¹⁸ A Római Birodalom bukása és a népvándorlásokkor viszontagságai után némileg stabilizálódott Európában a helyzet, és a huzamosabban egy helyen élők nagy soros temetőinek megjelenése jelezte az élet új keretei között megindult dinamikus fejlődést, amelyet Werner a „soros temetők civilizációjának” (*Reihengräberzivilization*) nevezett el. Werner kutatásait a háború alatt kezdte el, s elméletének közlésekor nyilvánvalóvá tette, hogy a soros temetők létrejötté alapvetően a germánok terjeszkedését jelzi.¹⁹ A korábbi nézetekkel szemben mindenképpen haladást jelentett, hogy a nyugati területeken sikerült bebizonyítani a késő antik és a kora középkori temetők közötti részleges kapcsolatot, de Werner nem lépett túl a 30-as években már klasszifikált leletanyag keretein és nem változtatott a Zeiss-féle módszereken és történeti kiindulópontokon sem. Célját a kora középkori germánok szerepének és arányának felmérésében látta és ezért főleg a germánokra jellemző temetkezési szokásokat dolgozta ki. Alapvető célja a germán „nemzeti” sajátosságok összeállítása volt, amit a férfisírok esetében a fegyver-mellékletadás szokásában, a női sírok esetében pedig a fibulapárok viseletében talált meg. A tárgyi anyagban megfigyelhető késő antik hatást úgy magyarázta, hogy a germánok „nemzeti viseletük elemeit” római műhelyekben készítették. Születését követően számos kritika érte Werner elméletét, mert sehol sem számolt megfelelően, illetve lebecsülte a romanizált népesség szerepét és fokozatosan kételyek fogalmazódtak meg pl. a fegyver-mellékletadás kizárólagos germán értelmezésével szemben is.

Joachim Werner tevékenységét az 1960–70-es években a „nép”, a germánok kutatásának szándéka határozta meg (*Volkstumforschung*), még ha a kor retorikájához igazodó szóhasználata ezt gyakran palástolni igyekezett is. A kontinuitásról, egy terület benépesedéséről írott, etnológiai módszereket is alkalmazó tanulmányaiban és konferenciákon tett megjegyzéseiben a régészeti leletek etnikus jellegeről vallott meggyőződése azonban semmit sem változott.

Ugyanakkor Joachim Wernernek a korai fémtárgyak elterjedésével kapcsolatos többféle okot, többek között a vándor kézművesek szerepét is figyelembe vevő magyarázatai az etnikai értelmezés kényszerének elkerülését tették volna lehetővé,

¹⁸ Werner 1950: 23–32.

¹⁹ Vö. Hans Zeiss „Die Einheit der Reihengräbersitte wird damit ein Vorzeichen der beginnenden Einigung der Deutschen.” (Fehr 2001: 392.)

de Werner később mégis előbbre helyezte az etnikus szempontokat.²⁰ Véleménye szerint a ránk maradt fémtárgyak: fibulák, csatok, övveretek mindenkor egy meghatározott viselet részei, amely mind területileg, mind az adott népesség tekintetében régészetiileg azonosítható. A viseletnek (*Tracht*) ez a korabeli etnográfiai példák segítségével is értelmezett egyoldalú felfogása kizárt más magyarázatokat, nem számolt kereskedelmi tevékenységgel, műhelyek hatókörzetével stb.

1976/77-ben a *Von der Spätantike zum frühen Mittelalter* című konstanzi konferencián J. Werner fellépését a történészek, mint a régészeti leletanyag etnikus értelmezésének rehabilitációját értékelték és módszertani aggályokat fogalmaztak meg, amelyeket Werner határozottan elhárított. Nézeteinek némi változását tükrözi ellenben, hogy a konferencián egy korábban germánnak ítélt észak-burgundiai csatforma alapján egy romanizált viseleti csoportot határozott meg (*Trachtprovinz*). Eredeti álláspontja mellett azonban mindvégig kitartott: a kengyeles fibulapárok a 6. századi germán nők viseletéhez tartoztak, viselik azt alamann, frank vagy angolszász nők; a 6. századi férfiak jellegzetes fegyverviseletét, kerüljön elő akár romanizált területeken is (*Romania*), etnikus értelemben egyértelműen germánnak kell tartani (*nationales Indizium*).²¹

A németországi ős- és korai történeti kutatásban, az etnikus értelmezés tekintetében leginkább elkötelezett szerzők Joachim Wernernél, a müncheni egyetemen doktoráltak, munkáik tartalmilag és módszertanilag is kötődtek a mester tevékenységéhez, így a Mester tudományos iskolája, a maga meghatározott etnikus programjával évtizedekre meghatározta a német kora középkori kutatást.²²

A kutatás szempontjainak bővülése

Annak ellenére, hogy a régészeti kutatásban megmaradt az etnikumközpontú terminológia, ne gondoljuk, hogy az etnikus azonosítás tekintetében, 1945 után, a tudományos kutatás szempontjai semmit sem változtak és az előrelépést csupán a kibővült leletanyag jelentette. Megállapíthatjuk ugyan, hogy a leletek elterjedési térképeinek alapvetően továbbra is etnikus jelentőséget tulajdonítottak, ám azokat már uralmi területek, gazdasági egységek, közlekedési útvonalak, műhelykörzetek meghatározására is felhasználták. A háború előtti etnikus modell változatlan meglétét mutatja azonban, hogy az etnikus jelleg szempontjából meghatározónak tekintett tárgyakat, a fő elterjedési területen kívül, minden esetben a népvándorlásokkal, népmozgásokkal hozták összefüggésbe. Bevándorlók, betelepülők megjelenésére az exogámia feltételezése szolgált magyarázatul, ám ezt a szempontot már az 1945 előtti szakirodalom is figyelembe vette. Emellett gyakran értelmeztek idegen eredetű leleteket zsákmányként és azokat minden esetben megkísérelték kapcsolatba hozni hadjáratokkal, történeti eseményekkel. Magas technológiai

²⁰ Werner 1970: 65.

²¹ Fehr 2001: 411.

²² Jentgens 2001: 119.

és művészi színvonalú idegen eredetű tárgyak diplomáciai érintkezések, magas rangú személyek közötti kapcsolat tanúbizonyságai is lehettek. Sokat foglalkoztatta a kutatást a kevésbé rangos, mindennapi tárgyak megjelenésének értelmezése idegen környezetben, s nem véletlen, hogy ebben az esetben a személyes kapcsolatok, személyek mobilitásának feltételezése merült fel (M. Menke).

Sokak számára alternatívát jelentettek az etnikai értelmezés kényszerével szemben Joachim Wernernek, a vándor kézművesekről kialakított nézetei,²³ s hasonló elméletet fogalmazott meg korábban Rainer Christlein is a működési területüket változtató műhelyekről. Ha fel is merült, hogy a kutatásban vizsgált tárgyak elterjedése több különböző jellegű tevékenységgel is kapcsolatba hozható (kereskedelem, csere, ajándék, műhelykörzetek, személyek, csoportok mozgása), a végső konklúzió-nál azok mindig az etnikus szempontnak alárendelve kaptak értelmet.

A háború előtti kutatás a nép szállásterületét és a régészeti kultúrát egységnek tekintette, és időrendi és területi szempontból vizsgálta a leletek formai csoportjainak elterjedését, kutatta származási helyét. Ezzel a szemlélettel a leglátványosabban nagy temető-feldolgozásaiban Ursula Koch szakított, mivel már nem a törzsi terület egészére, hanem elsősorban az általa feldolgozott lelőhelyre összpontosított. Vizsgálatainak középpontjában az egyes temetők „térbeli szerkezetének” létrejötte, a betelepítés sorrendjének elemzése állt. A térben így elkülönített, aprólékos időrendi elemzésnek alávetett belső sírcsoportok etnikai értelmezése azonban továbbra is nehézséget okozott. E sírcsoportok ugyanis a meroving társadalom különféle csoportjaival hozhatók kapcsolatba, amelyek tovább tagolódhatnak rang, családi kapcsolatok, foglalkozás stb. szerint. A temetők térbeli struktúrájának vizsgálata azonban még nem merítette ki az összes lehetőséget és további szempontok – például nem-, korcsoportok elemzése – figyelembe vételére vállalkozhat a kutatás.

Volker Bierbrauer a germán és romanizált kultúrájú etnikus csoportokat mint eltérő „kulturális modell”-hez tartozó közösségeket jellemezte. E kulturális modell már nem pusztán a tárgyakat, illetve a kikövetkeztethető viseletet foglalja magába, hanem az eltemetett esetében megfigyelhető temetkezési szokásokat is figyelembe veszi.²⁴ A kulturális alkalmazkodás, azonosulás (*Akkulturation*) folyamata e két modell átalakulásával mutatható be. Az elterjedési térképek alapján elemzett tárgytípusok elnevezései ugyanakkor, szinte kivétel nélkül, az etnocentrikus terminológia megmaradását mutatják (pl. „nemzeti alamann fibulaviselet”, gót vagy langobard fibula, gepida csat).

²³ Werner 1970: 65.

²⁴ Bierbrauer 1998: 110–120.

A STRUKTURALISTA ETNIKUS MODELL

Az etnikum meghatározásával kapcsolatos kételyeket, egy határozott hangú vitacikkben, Sebastian Brather fogalmazta meg, s pár évvel később e témakörben monográfiát jelentetett meg.²⁵ Brather felfogása szerint az etnikum meghatározásának igénye módszertanilag téves, amely a legjobb esetben is csupán „konstrukciók”-hoz vezethet.

A régészeti leletanyag kutatása ugyanis önkényesen kiválasztott és megállapított formai rendszerhez és területi csoportosulásokhoz vezet, ami miatt az így homogénnek feltüntetett kultúrterületek minden esetben a kiválasztott szempontok függvényei. Brather világosan fogalmazta meg kiindulópontját: A „régészeti kultúra” mint leíró rendszerfogalom a leletek elemzése által születik, mint tudományos konstrukció alkalmas egy-egy terület kulturális sajátosságainak jellemzésére, de módszertani szempontból a tudományos értelmezés más szintjén helyezkedik el, mint a „népi önazonosság” (etnikus identitás) kérdése. Az etnikus jelleg az anyagi kultúra elemeinek és azok elterjedésének csak egy értelmezései lehetősége, mert a régészeti leletek és jelenségek elterjedése egykori kommunikációs kapcsolatokat jelöl, amelyek körülírhatnak gazdasági vagy közlekedési egységeket, jelezhetnek házasodási köröket, műhelyek működési területét, azonos technológiát alkalmazók vagy azonos módon temetkezők körét.

Brather szerint a régészet azért sem alkalmas az etnikum meghatározására, mert a régészeti módszerekkel csak hosszú távú folyamatok/fejlődés (*longue durée*) ragadhatók meg és a történeti rekonstrukció során ezekkel nem lehet jellemezni a gyorsabban változó politikai és etnikai viszonyokat. Ezért a „régészeti kultúra” is egy mesterséges képződmény s ezt nem lehet azonosítani etnikai csoportokkal.

Az etnológiai és szociológiai kutatások azt mutatják, hogy a csoportidentitás egyáltalán nem homogén és lezárt, hanem flexibilis, szituatív jellegű és a társadalmi csoportok az együvé tartozás hite alapján születnek. A csoportidentitás középpontjában megnyilvánul az öröklődő hagyomány (*Traditionskern*), amelyhez a társadalom tagjai különböző mértékben kötődnek. E változó erősségű identitás határterületeken különösebb nehézség nélkül teszi lehetővé a szomszéd népekkel kapcsolatba kerülő periférikus elemek identitásváltását.

E kiindulópontok fényében Brather átértelmezi a régészet feladatát. A régészet feladata a strukturális összefüggések kutatása, mert az egykori társadalmak életében meghatározóbbak a gazdasági-, társadalmi- és kulturális folyamatok, mint az etnikai identitás. A korabeli ember számára a központi létkérdést a társadalmi helyzet és rang képezte, és alapvetően az ehhez való viszony befolyásolta a kollektív identitást.

A Sebastian Brather által kidolgozott strukturális elemzési módszer minden korábbinál aprólékosabban mutatja be, miként elemezhetjük kritikusan a korai

²⁵ Brather 2004.

történet népeinek régészeti hagyatékát. Ez a modell azonban nem foglalkozik a hitvilág, a vallás, a szellemi kultúra régészetileg is megfogható tárgyi anyagának és jelenségeinek elemzésével, és nem foglalkozik a településtörténettel sem, mondván, hogy azok kutatása nem igényel konstruktív modelleket. Sebastian Brather tudományos igényű munkája alapvető fordulatot jelent az etnikum azonosításának régészeti módszerei tekintetében, és ha az egykori létviszonyok nem is minden elemét vizsgálja, megfogalmazott kételyeit és óvatos megoldásait nem lehet figyelmen kívül hagyni az egykor élt emberek és azok csoportjai megismerése, életük minél hitelesebb rekonstrukciója során.

Kérdések és kételyek

Az etnikumról szóló vita fellángolása a német ős- és koratörténeti régészetben napjainkban többet jelent, mint az újabb nemzedék válaszádsági kísérletét egy régi kutatási kérdésre. A történelmi helyzet megváltozása, a történeti interpretáció alapvető átalakulása miatt, ez a generáció új elméleti keretek közé akarja helyezni az etnikum kutatását és közel másfél évszázados kutatási hagyománytól kíván elszakadni. Ez a hagyomány elsősorban a történeti előfeltételezések és a módszertani eszköztár tekintetében korlátozza a német régészetben az etnikum modern régészeti értelmezésének kialakulását.

Sebastian Brather határozott állásfoglalása az etnikus értelmezés lehetőségeivel és értelmével szemben vitára készítet. Nehéz lenne belenyugodni abba, hogy a régésznek a strukturális elemzés módszerének elsajátításával le kellene mondania az etnikus értelmezés lehetőségéről. Brather a német kutatási hagyományokat követi abban a tekintetben, hogy nem akar elszakadni szigorúan vett módszertani elképzeléseitől és nem hagy teret szubjektív (intuitív) megállapításoknak. A fiatalabb kutatónemzedék nem minden képviselője veti el ugyanakkor az etnikus azonosítás lehetőségét. Frank Siegmund szerint történészek, etnológusok, nyelvészek és régészek interdiszciplináris kutatásai segíthetik az etnosz kutatását. Véleménye szerint: „A kora középkorban az etnikus kérdésfelvetés legitim, mivel az etnológiai példák alapján a kora középkori népeknél is számolnunk kell az etnikus tudat jelenlétével és ezt a korabeli történeti források is alátámasztják.”²⁶ Ezt a nézetet sugallják napjaink posztmodern régészeti irányzatai is, amelyek mégis teret adnak az etnikus kérdések felvetésének. Az amerikai *New Archaeology* elméletével szemben Angliában kibontakozott *postprocessuális régészet* a leleteket a maguk kulturális összefüggéseiben vizsgálja (*contextual*), ami valójában a történeti szempont ismételt megjelenését jelenti.²⁷ Ennek szellemében a régész-teoretikus Manfred K. H. Eggert véleménye szerint, az ős- és korai történeti népek kutatása során, a történeti szempontok között szerepelhet az etnikum kérdése,

²⁶ Siegmund 2000: 81.

²⁷ Trigger 1991: 66.

függetlenül attól, hogy az megválaszolható-e.²⁸ Alapos indokok esetén lehetségesnek tartja az etnikus meghatározást a történész Walter Pohl is.²⁹

Világosan látszik tehát, hogy a jövő ős- és korai történeti kutatásában kapcsolódási pontokat kell keresni az etnikus azonosítás tekintetében szkeptikussá vált elméleti régészet és a néha túlzottan is optimista gyakorlati régészet között. Tisztában vagyunk vele, hogy veszteséget jelentene, ha e paradigmaváltást követő túlzott kritikus hozzáállás indokolt esetekben sem számolhatna az etnikus meghatározás lehetőségével.³⁰

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bierbrauer, Volker 1998: Romanen in fränkischen Siedelgebiet. In: *Die Franken: Wegbereiter Europas I*. Mainz, 110–120.
- Bierbrauer, Volker 2004: Zur ethnischen Interpretation in der frühgeschichtlichen Archäologie. In: Pohl, Walter (szerk.): *Die Suche nach den Ursprüngen. Von der Bedeutung des frühen Mittelalters*. (Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 8.) Wien
- Brather, Sebastian, 2004: *Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie*. Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 42. (Szerk: H. Beck-D. Guenich-H. Steuer) Berlin–New York
- Coblenz, Werner 2002: Archaeology under Communist control: the German Democratic Republic, 1945–1999. *Archaeology* 308–341.
- Eggers, Hans Jürgen 1959: *Einführung in die Vorgeschichte*. München
- Eggert, K. H. Manfred 2001: *Prähistorische Archäologie. Konzepte und Methoden*. München
- Fehr, Hubert 2001: Hans Zeiss, Joachim Werner und die archäologischen Forschungen der Merowingerzeit. *RGA* 311–415.
- Fehr, Hubert 2002: Volkstum as Paradigm: Germanic People and Gallo-Romans in Early Medieval Archaeology since the 1930s. In: A. Gillett (szerk.): *On Barbarian Identity. Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages*. (Studies on the Early Middle Ages. 4.) Turnhout 2002, 177–200.
- Hachmann, Rolf 1970: *Die Goten und Skandinavian*. Berlin
- Härke, Heinrich (szerk.) 2002: *Archaeology, Ideology and Society. The German Experience*. (Gesellschaften und Staaten im Epochenwandel 7.) Frankfurt am Main–Berlin–Bern–Bruxelles–New York–Oxford–Wien
- Jentgens, Gerard 2001: *Die Alemannen. Methoden und Begriffe der ethnischen Deutung archäologischer Befunde*. Rahden/Westf

²⁸ Eggert 201: 284.

²⁹ Pohl 2002: 21.

³⁰ A langobardok történetileg is jól adatolt itáliai bevándorlása pl. egységes, régészetileg jól megfogható horizontként mutatkozik meg az észak-itáliai leletanyagban. A nyugati gótokra jellemző peplos viselet nemcsak Galliában, hanem Hispánia területén is jól elkülöníthető. (Bierbrauer 2004.)

- Kossak, Georg 1999: *Prähistorische Archäologie in Deutschland im Wandel der geistigen und politischen Situation*. Bayerische Akademie der Wissenschaften Phil.-Hist. Klasse, Sitzungsberichte. München
- Kossina, Gustav 1911: *Die Herkunft der Germanen. Zur Methode der Siedlungsarchäologie*. Mannus-Bibl. 6. Würzburg
- Mühlmann, Wilhelm E. 1964: *Rassen, Ethnien, Kulturen. Moderne Ethnologie*. Neuwied
- Pohl, Walter 2002: *Die Völkerwanderung. Eroberung und Integration*. Stuttgart–Berlin–Köln
- Pohl, Walter 2004: Der Germanenbegriff vom 3. bis zum 8. Jahrhundert – Identifikation und Abgrenzung. In: *Germanische–Deutsch*. RGA-E Band 34. Berlin–New York, 163–183.
- Steuer, Heiko 2001: Deutsche Prähistoriker zwischen 1900 und 1995. – Begründung und Zielsetzung des Arbeitsgesprächs. *RGA* 1–54.
- Siegmund, Frank 2000: *Alemannen und Franken*. Ergänzungsbände zum RGA 23. Berlin–New York
- Trigger, Bruce 1991: Post-Processual Developments in Anglo-American Archaeology *Norwegian Archaeological Review* 24. 2. 65–76.
- Veit, Ulrich 1989: Ethnic concepts in German prehistory. A case study on the relationship between cultural identity and objectivity. In: Shennan, S. J. (szerk.): *Archaeological approaches to cultural identity*. London, 35–56.
- Wahle, Ernst 1941: *Zur ethnischen Deutung frühgeschichtlicher Kulturprovinzen. Grenzen frühgeschichtlicher Erkenntnis 1*. Sitzungsbericht Heidelberger Akad. D. Wiss., Phil.-Hist. Klasse 1940/41. Heidelberg
- Wenskus, Reinhard 1961: Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen Gentes. Köln–Graz
- Werner, Joachim 1950: Zur Entstehung der Reihengräberzivilization. Ein Beitrag zur Methode der frühgeschichtlichen Archäologie. *Archaeologica Geographica* 1. 23–32.
- Werner, Joachim 1970: Zur Verbreitung frühgeschichtlicher Metallarbeiten (Werkstatt–Wanderhandwerk–Handel–Familienverbindungen). *Early Medieval Studies* 1. 64–81.